

פרק שביעי: האבסולוטיזם והאדיבות ההלניסטים

1. השינוי של אריסטוטלס.

המעבר מהפוליס ההלנית למטרופולין ההלניסטי וממנו ל- מגאפוליס של אלכסנדר לא אופין בשינויים פתאומיים; זאת משום שהמוסדות והצורות של המגאפוליס היו קיימים כבר בערי המסחר של אסיה הקטנה. עד שרומא שמה קץ למאבק, התקיימה הפוליס תוך מלחמת הגנה נואשת, שהמשיכה אפילו לאחר תבוסתו של דמוסתנס (Demosthenes), בנסיון לשמור על קיומה ועל הערכים שהביאו אותה לגדולתה.

כל היבטי החיים ההלניסטים נראו לעין בחייו ועבודתו של תלמידו החשוב ביותר של אפלטון: אריסטוטלס. העובדה שאריסטוטלס קיבל את ההזמנה לחצרו של פיליפ ממקדוניה ושימש כמורו של הצעיר המופלא - שהיה לאלכסנדר הגדול - הופכת אותו לטיפוסי לאותה תקופה. הענין שהיה לאריסטוטלס במדעי הטבע היה שווה להתעניינותו במדעי החברה; אך שני התחומים נותרו נפרדים במוח, כפי שהמשיכו להיות - עם תוצאות מצערות לשניהם - במשך אלפיים השנים הבאות. למרות שאריסטוטלס שרת את שליטיה של אימפריה מתעצמת, הוא מעולם לא קיבל ללא סייג את העובדה שהצמיחה האנושית דרשה הרחבה והעמקה של תהליך השיתוף. מסיבה זו לא התעמק אריסטוטלס בחלוקות הפנימיות של הפוליס - העבד, הזר, הסוחר והאזרח - והוא גם לא הסיר את החומה הנראית לעין שהפרידה בין יוון לברבריות.

מכל מקום, התייחסותו של אריסטוטלס לערים האידיאליות הרחיקה לכת בכיוונים רבים מעבר לדבריו של אפלטון; זאת משום שהוא היה חוקר טבע במידה מספקת לכך שיקבל ביתר הבנה את הצורך בגיוון וריבוי. אך ההבדלים הפוליטיים בין רעיונותיו ובין תורת אפלטון לא היו כה קיצוניים כפי שנראו לו ולמפרשיו הרבים בתקופות מאוחרות יותר. מלבד הדחיה הנכונה של קהילת הנשים ואזכור החלקים המעורפלים בחלוקת המעמדות של אפלטון, הוא בסך הכל ערך את מחשבתו של אפלטון בצורה שיטתית יותר והביא אותה קרוב יותר ליישום בשטח. אריסטוטלס אף היה שותף לחוסר האמון של אפלטון לכל מה שקשור לשינוי; למרות שאריסטוטלס הודה כי שינויים בתחומים אחרים של האמנויות והמדעים, כגון הרפואה, היו מועילים וכתוצאה מהם החלו שיפורים חשובים בגין זניחת המנהגים העתיקים והברברים - סרב לשקול שיפורים כאלה בתחום הפוליטיקה.

אולם, רק משום שהפילוסופיה של אריסטוטלס היתה מבוססת על נקודת מוצא הקרובה לביוולוגיה ולא למתימטיקה, היה בהתייחסותו לערים גורם שלא נכלל אצל אפלטון: ידע לגבי המגוון העצום של סוגי החיים והערכה של אינסוף הביטויים היצירתיים של החיים עצמם. בנוסף לכך הוא הגיע להבנה של "תפיסת הטבע הדתית" - המחפשת אחר מטרות והמגשימה את עצמה - של כל היצורים החיים ושל הגבולות הטבעיים שהגדירו צמיחה נורמלית. עבור אריסטוטלס לא היה האידיאל צורה מופשטת הגיונית שנכפתה באופן שרירותי על הקהילה, אלא צורה שהיתה כבר גלומה בעצם טבעם של בעלי החיים, וכל שנדרש הוא לקדמה ולפתחה.

אריסטוטלס לא היה מוגבל על ידי התפיסה הצרה של הסיבתיות, אותה כפתה הפיסיקה של המאה השבע-עשרה על המחשבה האנושית, כדי לשמור על כל השינויים במישור החיצוני והנראה לעין. הוא הבין, כפי שיבין זאת דור מאוחר יותר פעם נוספת, שבכל תהליך טבעי, שהאדם לא הוסיף לו או שינה אותו, חבויה "מטרה" כלשהי, למרות שמטרה לא מהווה הודאה בקיומו של הסבר כמוס כלשהו יותר מאשר מודה בכך הסיבתיות. אך בזמנו היה טבעו של התהליך הטכנולוגי כה נסתר ומרוחק מאמצעי התיאור המדעי, עד שהוא נאלץ להשתמש בשם עצם מופשט - השלמה - כדי לתאר את התהליכים שקבעו את הצורה: כך הוא

הפך תהליך גלוי לעין לישות זרה, אשר לא ניתן לצפות בה. אך הטרמינולוגיה הסטטית של אריסטוטלס לא צריכה לגרום לנו להתעלם מהעובדות המוכרות שהיא הובילה אליהן. השימוש במלה "מכניזם" כשאנו צריכים לזהות תהליך דתי, הוא התעלמות מהעובדה שהמכונות בעצמן הינן דוגמאות מצוינות ל"מטרה".

אריסטוטלס העביר למירקמים האנושיים של העיר בצורה נאותה את הלקח שלמד בעולם האורגני: הלקח של גדילה מבוקרת. לכל הזנים הביולוגיים יש גבול למידתם; אריסטוטלס מראה שבאותה מידה נכון הדבר לגבי היצורים האנושיים. אם סירה היא קטנה מדי, היא לא מסוגלת למלא את כל התפקידים של סירה - לשאת אנשים או מטען; אם היא גדולה מדי - לא תהיה מסוגלת לזוז ממקומה. אם כן, קיים מגוון מידות; אותו הדבר בהקמת ערים. אם העיר קטנה מדי - וללא קשר ליומרותיה האדריכליות ומצבה החוקי - היא עדיין כפר. אם היא מתפתחת מעבר לגבולות הצמיחה וקולטת יותר אנשים מכפי שיש ביכולתה לתת מקום, להאכיל, לשלוט או לחנך - אזי היא כבר לא מהוה עיר; זאת משום שחוסר הארגון שבה מונע ממנה מלמלא את תפקידי העיר.

אמת: אריסטוטלס התנגד למספר האזרחים שנקבע על ידי אפלטון, לא משום שהוא היה נמוך מכדי לתת מגוון מספק, אלא משום שעיר כזו תזדקק ל"שטח בגודל בבל, או עיר גדולה אחרת, אם אנשים רבים כל כך יזכו בתמיכה עבור חוסר מעש". באופן כללי עמדתו של אריסטוטלס אינה רק מוצקה יותר מזו של אפלטון; היא מוצקה יותר מעמדותיהם של רוב המתכננים של תקופתנו, אשר עדיין לא הגיעו להגדרה הפונקציונלית של עיר ואשר לא מבינים כי גודל ושטח לא ניתנים להגדלה אין סופית מבלי להשמיד את העיר או לגרום לסוג חדש של ארגון עירוני, עבורו יצטרכו למצוא צורה קטנה ומתאימה ומסלול חיים תואם.

שינוי בגודל הקליפה החיצונית לא מסמל שיפור או התאמה, יותר מכפי שהתפשטות טכנולוגית מבטיחה חיים טובים. הדינמיקה החזקה של הגידול, כמו במעבר מנשק המופעל ביד לפצצת מימן, רק מגדילה את השטח של ההשמדה האפשרית.

כדי לקבוע את מידת העיר היה יכול אריסטוטלס להשתמש בהגדרה השגורה והנראית לעין של חומת העיר; אך הוא נזהר מליפול בפח. "מתי", הוא שאל, "צריך להתייחס לאנשים החיים באותו מקום כאל עיר בודדת - איפה הגבול? ברור שלא בחומת העיר, משום שהרי חומה אחת היתה יכולה להקיף את כל הפלופונס. באותה מידה - בבל - כמו שאר הערים שהיקפן הוא כשל מדינה ולא כשל עיר; בבל, אומרים, היתה כבושה במשך שלושה ימים לפני שחלק מתושביה ידעו זאת". מה שעושה את העיר ליחידה אחת הוא הענין השיתופי בצדק והמטרה המשותפת של השגת החיים הטובים. ב"מידתה וכמותה היא צריכה לאפשר לתושבים לחיות בצורה מאוזנת וחופשית בהנאה שבנוחיות".

היוונים הגיעו למסקנה זו זמן רב לפני אריסטוטלס; לא ניתן להגדיר את העיר היוונית בתקופה ההלנית המוקדמת טוב יותר מאשר קהילה שהיתה חייבת - למען רווחתה שלה - להשאר קטנה. מגבלות טבעיות סייעו להביא את האזרחים למסקנה זו; אפילו עיר מסחר כדוגמת מילטוס (Miletus), אשר היתה יכולה לפתור את הבעיות הקשורות בצמיחה על ידי הגדלת טווח היצוא והיבוא של עסקיה, לא עשתה זאת. החיים הטובים, כפי שהיוונים הבינו ויישמו אותם, היו תלויים באינטימיות ומספר תושבים קטן. כשהפוליס הקימה מושבה לא נעשה מאמץ כלשהו להגדיל את תחומה הטריטוריאלי או את יכולתה הכלכלית: המטרה היחידה היתה ליצור תנאים דומים לאלה של עיר האם. בפני היוונים עמדו שתי ברירות: צמיחה על ידי גידול, שהפכה לבלתי אורגנית מבחינה חברתית והובילה, בסופו של דבר, לפירוד, או צמיחה באמצעות קולוניזציה, ששמרה על האיחוד והמטרה. ערי יוון בחרו בקולוניזציה, כשם שבחרו בה גם הערים הקטנות של ניו אינגלנד במאה ה-17. היוונים למדו על בוריה את אמנות הקמת וריבוי הערים. אם רק היו לומדים באותה הצלחה את אמנות איחוד הערים...

אריסטוטלס הציג סיבות רבות, מעשיות ומופשטות כאחד, להגבלת מידת העיר; אך ההגבלה הסופית היא זו הנובעת מהנסיגון הפוליטי. "כיון שהן המושלים והן הנשלטים", אמר, "צריכים

למלא את חובותיהם; התפקידים המיוחדים של מושל הם לצוות ולשפוט. אך אם אזרחי המדינה צריכים לשפוט ולחלק את משרותיהם בהתאם לשיקול הדעת, כל אחד מהם צריך להכיר את אופיו של רעהו; כשידע זה לא נמצא ברשותם, הבחירה למשרות ופסקי הדין בתביעות משפטיות לא יהיו נכונים. כאשר האוכלוסייה גדולה מדי, הרי שברור כי ההחלטות במקרים אלה יתקבלו באופן מקרי, ובלתי רצוי לכל הדעות....ההגבלה הטובה ביותר לאוכלוסייה בעיר, אם כן, הוא המספר הגדול ביותר של אנשים המספיקים לכל מטרות החיים, ועליהם ניתן להשקיף במבט אחד".

"במבט אחד": כאן ניתן לזהות תפיסה אסתטית ופוליטית כאחד של האחדות העירונית. מבט כוללני זה - המאפשר לאזרח להשקיף ממרומי האקרופוליס על העיר כולה באותה קלות שבה הוא קולט אופי וצורה של אדם אחד - הוא מאפיין יווני חיוני. זה היה אחד ההבדלים העיקריים בין העיר ההלנית, סבוכה וצפופה ככל שתהיה, ובין המגאפוליס העצומה והמתפשטת ללא גבולות, שקדמה לעיר ההלנית בנהריים והחליפה אותה באיטליה, אפריקה ואסיה הקטנה.

עד כאן על תרומתו של אריסטוטלס; אך בדעה הקדומה כנגד בעלי המלאכה והסוחרים, הוא היה צר אופק לא פחות מאפלטון. כאשר אריסטוטלס הגדיר את הפוליס לא רק כקהילה של בני אדם, אלא כקהילה של שווים שמטרתה היא החיים הטובים ביותר שניתן להשיגם - הוא הוציא מהכלל את חיי "העוסקים במלאכה או הסוחרים, כיון שחיים כאלה הם בזויים ועוינים למידות הטובות". אכן, מעמדות אלה לא היו יכולים אף לקבל משרת כהונה, "כיון שהאלים צריכים לקבל כבוד מאזרחים בלבד". הדעה לפיה צריכה הקהילה כולה לקחת חלק בחיים הפעילים של העיר, כפי שכל האיכרים נטלו חלק בחיי הכפר, לא היתה מנת חלקו של אריסטוטלס יותר משהיתה של אפלטון. ניתן למצוא את החיים הטובים רק בחופשיות אצילית. משמעותה של חופשיות אצילית היא שמישהו אחר יאלץ לעבוד. הוצאתם של חלק גדול מתושבי העיר מכלל האזרחים היא אחת הסיבות לחורבנה של העיר היוונית. על ידי שמירתם של רוב התושבים מחוץ לפוליטיקה - תחום שהיה מוגבל לבעלי אזרחות מלאה בלבד - נתנה להם הפוליס רשות להיות בלתי אחראיים. לא פחות חמור מכך, הפוליס לא נתנה להם לפעול לכיוון מטרה כלשהי פרט לעיסוק בקידום פעילותם הכלכלית, שהיתה משוחררת מכל אחריות או התחייבות מוסרית, אפילו בעניינים בהם היו יכולים להיות לעזר. מגמה זו עוררה את הסוחרים, במלותיו של אפלטון, "לחפש רווחים מופרזים ולנצל אנשים התלויים בחסדם".

אם כן, התנועה שהחלה בסוקרטס וממשיכו מהמעמד הנמוך יותר - אנטיסטנס (Antisthenes) - ופתחה את אפשרויות החיים הטובים אפילו בפני בעלי מקצועות מלאכת היד, שקיבלו יתרונות מלאים של צמיחה רוחנית, נעצרה במחשבתה כשם שנעצרה בפעולותיה. למרות שאנטיסטנס הגיע עד כדי ייסוד גימנסיום לעניים - ה-קינורגס (Cynosarges) - לא היתה לו תקוה כלשהי שיום יבוא, בו יפגשו המעמד העליון והתחתון על קרקע משותפת, על בסיס האנטרסים המשותפים שלהם ויכולותיהם השוות.

למרבה המזל, לאריסטוטלס היתה תכונה מיוחדת אחת שהיתה חסרה אצל אפלטון. אריסטוטלס תרגם את עקרונותיו לצורה הפיסית של העיר; כאן התערב הישן בחדש. הוא חשב שיש להתחשב בכיוון השמש כדי לקדם את העושר והשפע. אכן, אנו יודעים מקסנופון (Xenophon) שנושא זה הפך לשיקול חשוב שהביע את תפיסתו הנכונה של סוקרטס, לפיה כיוון דרומי הוא הטוב ביותר, חלק מחכמה מעשית אותה איבדו תושבי חצי הכדור הצפוני ומצאווה שוב, פעם אחר פעם במשך אלפי שנים. אריסטוטלס עמד גם על חשיבותם של שפע המעיינות והבארות; במידה ואלה אינם בנמצא, יש צורך במאגרים ומקומים לצבירת מי הגשמים. כללי האסכולה ההיפוקרטית שולבו כאן בפעם הראשונה בתכנון העיר.

למרות שכמה ערים יווניות המשיכו להתפאר בעובדה שהן לא נזקקו לחומות, הרי שאריסטוטלס הביט על כך כעל איולת צבאית.

הוא היה כה מודע לצורך בהתנגדות לפלישה, עד שהוא ניסה לשלב את האופנה החדשה של סידור הרחובות לפי גושים מלבניים עם התכנון העתיק יותר של בניה לא סדירה ורחובות מתפתלים. זאת משום שהצורה הישנה הקשתה על זרים, שבאו לעיר כדי לגנוב דבר מה, למצוא את דרכם אל מחוץ לה, והקשתה על התוקפים במציאת דרכם פנימה. יתכן שהוא זכר את נסיונם של אנשי תבאי לפלוש לפלטהא (Plataea), לפי דברי תוכידידס, וכיצד איבדו את דרכם לחלוטין, עד שנלקחו כשבויים. "העיר ככלל", הצהיר אריסטוטלס, "צריכה להבנות בקוים ישרים, אך רק רובעים ואזורים מסוימים צריכים להבנות כך: בדרך זו ישולבו הבטחון והיופי".

בענינים אחרים היה אריסטוטלס שמרן כמורו. כך למשל, הוא רצה להפריד בין האגורה כשוק וכפורום פוליטי. בעקבות הדוגמא של טסאליה (Thesaly) הוא תכנן לייסד אגורה של אנשים חופשיים בה לא נכללו סוחרים וכל מי שעסק בסחר, אלא אם כן נקראו לשם על ידי השופטים. הוא חשב שביצוע תרגילי ההתעמלות על ידי האנשים המבוגרים יותר באגורה זו יהיה נחמד ומועיל: בדרך זו הוא ניסה להעביר חלק מהגימנסיום מפאתי העיר בחזרה אל מרכז.

למרות שאריסטוטלס התייחס לכאורה לעיר האידיאלית, ברור שכאן, כמו במקומות אחרים, הוא התקשה שלא לראות את העיר העתיקה, על חלוקת המעמדות הנוקשה שלה, כאידיאל. רעיונות שנראו כחידושים - הן אצלו והן אצל אפלטון - היו בעצם חזרה לקהילה העירונית הפרימיטיבית יותר של כרתים, ספרטה ואפילו קרתגו. אצל שני הפילוסופים נראו רוב התהליכים החברתיים והפונקציות המאוחרות יותר, אשר היו מנוגדות לקוים הצבאיים העתיקים, כלא רצויים - שיש צורך לחסל אותם ולהוציאם מטווח הראייה בכל המהירות.

לבדן הגזים בתיאור השפעתם של אפלטון ואריסטוטלס על התכנון והשלטון המקומי בערים מאוחרות יותר: "זה היה מרכז בהכנת הנפש לקבלת מספר מסוים של הגבלות שהוכתבו על ידי האינטרס השיתופי". אך האמת היא שהם לא היו מליצי יושר או מטיפים לסדר החדש, אשר קבע את פני הערים ההלניסטיות המתפתחות ללא עזרתם ועם התיחסות מעטה לאמונותיהם. לאפלטון ולאריסטוטלס לא היה חלק בתקופה המאושרת שעברה על אתונה - ובמידה מסוימת על כל ערי יוון האחרות - מימיו של סולון ועד תקופת פריקלס. לכן לא דאגו עריהן האידיאליות להמשך וחזוק כוחות יצירתיים אלו. הם לא ראו בדמיונם פוליס רחבה יותר, המגלמת את העקרונות האידיאליים של קוס, דלפי ואולימפיה ומשלבת אותם במורכבויות הרחבות של חברה פתוחה. עירם האידיאלית נשארה כלי קיבול קטן וסטטי, תחת נוכחותה המאיימת של המצודה; לצורך תמיכה בעיר התקיימה רק כלכלה עצמית שהתבססה, לפחות לפי אריסטוטלס, על המעמד הבינוני החסון. מרכז המשיכה התרבותי של עיר כזו היה בסיס עצמה. אך בתנאים כאלה היתה נפשה המתפתחת של הפוליס האמיתית מתיבשת ונובלת.

"יש צורך בחברה שלמה כדי להשיג את הסימטריה שאנו מחפשים", קבע אמרסון (Emerson). אפלטון ואריסטוטלס ניסו להשיג סימטריה זו בפחות ממחצית החברה - אפילו לא פוליס שלמה, אלא חלק מעמדי הקפוא בדימוי ארכאי. אתונה או קורינתיה, ספרטה או דלוס, לא היו מסוגלות לשגשג לבדן, בנפרד מהערים השוכנות בסמוך. אף אחת מערי יוון העתיקה לא היתה יכולה להכיל את האידיאל היווני של החיים מבלי לגייס אנשים, רעיונות ומוסדות, אשר לא התקיימו באופן בלעדי אצל אחת הערים. עוד פחות מכך היה באפשרותו של מעמד חברתי אחד ליצור את הסימטריה האצילה אותה ניסו להשיג הפילוסופים. כתוצאה מכך התקרבה הפוליס המתפתחת, על זרמיה וחוסר הסדר שבה, לאפשרויות האידיאליות של החברה העירונית יותר מאשר הצליחו לעשות כל אותן תחזיות אוטופיות ושלמותן המגובשת כביכול.

התקדמות נוספת בחקר מדעי הטבע לאחר אריסטוטלס לא סייעה להתגבר על כשלון זה בהבנת הדינמיקה של ההתפתחות האנושית

כמפתח לצורה העירונית. תחת שלטונם של שליטים עריצים היה בטוח יותר להתעמק במדעים הפיסיים מאשר ללמוד את טבע האדם והחברה האנושית. הפוליס ההלנית נעצרה עקב חולשה נוספת: חוסר היכולת להבין את תרומתם האנושית של העבד, פועל התעשייה, הזר והברברי: הווה אומר, שאר המין האנושי. הטובין אותם דמיינו ויצרו היוונים היו טובין אנושיים, לא מוגבלים במקורם או ביעדם ליוונים לבדם. יתכן שאפלטון הבין, בעקבות מסעיו למצרים, שהכהונה המצרית ייסדה ידע נרחב יותר מזה שהוא היה מסוגל להגיע אליו. אך עובדה היא שעמים אחרים - היהודים, הפרסים והבבלים - תרמו רבות ליוונים, וכדאי היה לאפשר לאמץ תופעות או גורמים אחרים מבלי להראות כבוגד או עריק. העובדה שהיוונים מעולם לא תיקנו את טעותם בנושא העבדות, וכמה ממוחותיהם הטובים ביותר לא היו יכולים להודות כי זו היתה טעות, מראה באיזו מידה הם טעו אפילו בתפיסת הדמוקרטיה של האדם באופן כללי.

על ידי הפיכת העיר, המכשיר המלאכותי שהם בעצמם יצרו, לאל שלהם, איבדו היוונים את אחיזתם במתנה החשובה ביותר של הנסיון האלוהי: הדחף והיכולת להתעלות מעל למגבלות טבעיות. העיר הנראית לעין, שבשלב זה התגלמה בדמותם של מעט אזרחים גדולים, ואשר קויה המגנטיים החדשים נמשכו מדלפי, אולימפיה וקוס, מעולם לא הניחה שקיים מבנה פיסי ופוליטי יעיל יותר. כאשר העיר היתה עדיין במצב צבירה נוזלי, היא הצליחה להזין אנשים בעלי שיעור קומה גדול יותר ופוטנציאלים מרובים יותר מאשר נאספו אי פעם בקרב אוכלוסיה קטנה כל כך. אך כאשר התרחש המעבר מיצירת המושגים וההתגשמות לליכוד השיתופי, חזרה העיר למצבה הקודם - מאורגנת ומסודרת, נקיה, עשירה, אפילו יפה - אך נחותה מהפוליס הראשונית של המאה החמישית ביכולת היצירה שלה.

מלבד המדעים הפיסיים, הרי שבשאר נושאי המחקר הכמותיים וביצור סחורות חומריות לא היה קיים שגשוג בעיר הפוסט-הלנית. זאת משום שככל שהארגון והעושר הטכנולוגים גברו, המטרות האידיאליות של העיר מצאו פחות ופחות ביטוי בחיי היומיום. אפילו הנפש רעבה, לא מפאת מחסור במזון אלא בהיותה דחוסה מדי בתזונה סטרילית וריקה מתוכן. המוזיאון והספרייה היו חשובים יותר מהנסיון והחיים: ה"אקדמיות" החליפה את האיזון האורגני של האקדמיה המקורית; איסוף ומיון הפכו לנתיבים העיקריים של הפעילות האינטלקטואלית. השגשוג של הידע חסר החיוניות, אליו התיחסו כתחליף לפעולה אחראית ולא כאחד מכלי החיים, קיבל את שמו בצדק מהמטרופולין הגדול של אלכסנדר. ה"אלכסנדרים" הביא ידע כזה לגבהים אליו הגיעו רק ההפקות הריקות והמנומסות שקרו בזכות היסודות התרבותיים הגדולים של ימינו. ידע סטרילי ואקדמאי זה, כמו וירוס מסוכן שהומת והוחלש כהלכה, חייב, אם נשפוט על פי נסיונו, אנו, להקנות חסינות מושלמת כנגד מחשבה מקורית או נסיון טרי לתקופת חיים שלמה. אך, כמו במאפיינים שונים אחרים של העיר ההלניסטית, משהו בעל ערך קבוע - סבלנות, סדר, משמעת ויכולת להתמודד באופן מכני עם כמויות גדולות - הועבר הלאה דרך אפיקים עקיפים אלה של הלימוד הקלאסי לערים מאוחרות יותר באירופה המערבית.

אך ההתרחבות הכמותית לא היתה מוגבלת לשוק או למוזיאון; כל חלקי העיר עברו אותו תהליך. הרחובות התרחבו והתארכו, הבנינים גדלו, הארגון החיצוני הפך לכפייתי יותר בצורה נראית לעין. אך ככל שהשליטה החיצונית והתשורות המיטיבות של האימפריות הגדולות עבדו בצורה יעילה יותר, כך עזבה העיר היוונית את יסודותיה ואת הבטחתה הראשונית. אחרי שנת 300 לפנה"ס הפוליס - או כל שם אחר בו נכנה אותה - לא היתה חזקה מספיק כדי לקרוא תגר, אפילו במחשבתה, על הדיכוי הפוליטי, חלוקת המעמדות, הקרבנות שבהקרבנותם לא היה כל הגיון והמלחמה וההרס המיותרים, אשר אפיינו את העיר הקדומה.

החל מהמאה השביעית לפנה"ס התפתחו הערים היווניות בשני כיוונים שונים: מחד - ספונטני, חריג ואורגני על היבשת והאיים היווניים, ומאידך, שיטתי וקבוע באסיה הקטנה. בראשון שלטה רוחו של האקרופוליס; בשני - רוחה של האגורה. אחד נצמד לאדיקות הקדומה, וכתוצאה מכך גברו עליו כוחות חיצוניים ופנימיים, אותם לא הבין ולא ידע כיצד לשלוט בהם; האחר יצר דרך חיים חדשה, בה החקלאות היתה שניה בחשיבותה למסחר. אולם שניהם סוכלו ופורדו על ידי מלחמה וכיבוש.

במשך תקופת הצמיחה הראשונה הושמדו ערי יוון פעם אחר פעם על ידי תקיפה חיצונית, ובכל פעם נבנו מחדש. ההיסטוריה המוקדמת של טרויה סופרה שוב ושוב. למרות שערים אלו שמרו בתחילת דרכן על שרידים של שלטון צבאי ודתי מתקופה קודמת, הרי שתכניות הערים החדשות היו ביטויה הישיר של החברה המסחרית ביסודה. הפילוסוף הבולט של המאה הששית, תאלס (Thales) איש מילטוס, אחד משבעת חכמי יוון, היה כנראה הראשון שבחן את הטבע באופן שיטתי, אשר מחשבתו לא היתה כבולה במסורת דתית כלשהי - אב הטיפוס של הפיסיקאי. הוא נערץ על ידי שאר האזרחים כסוחר ערום, אשר בהבחינו באחת העונות ביבול כבד של זיתים, הוא רכש את כל מכבשי השמן לפני תחילת הבציר, וכך התעשר.

יסודות הערים ההלניסטיות, אשר פרחו בכל מקום החל מהמאה הרביעית, הונחו באסיה הקטנה במהלך המאה הששית; יתכן שהיה זה כבר במאה השביעית, משום שמושבת המסחר החדשה של נאוקרטס במצרים הציגה סדר ושיטתיות אופייניים לעיר ההלניסטית בתכנית בנייתה. אם הגידול האורגני האיטי של ערי אטיקה נבע ממגבלותיהן הטופוגרפיות ועונין הכלכלי, הרי שההתפתחות המהירה של הערים במזרח היתה לא רק בזכות העורף העשיר שלהן, שהכפיל את ההזדמנויות והמשאבים הכלכליים, אלא גם עקב המעבר מכיבוש צבאי ופירטיות לשמה לתמרונים וההתרגשות הספקולטיבית של המסחר עצמו.

מצב זה יצר מעמד בינוני משגשג, המורגל בנחות וחיים פייסיים טובים שלא היו קיימים בערי אטיקה. הרגלי החיים של מעמד זה הפכו למקובלים בערים הפורחות יותר של יוון במאה הרביעית: בני זמנו של מנאנדר (Menander) זנחו את דרכי הכפר הגסות ודרשו בשמים, חפצי אמנות קטנים כדוגמת דמויות הטאנאגרה (Tanagra) העדינות ומטבח עשיר ומעודן, כפי שהעיד אולוס גליוס (Aulus Gellius). הם חיפשו ביטוי אלגנטיות קלים כדי למלא את החסר שבחיים ריקים מבחינה פוליטית. בהדרגה איבדו את הרצון להלחם למען החופש ואת הגירוים שהיו הופכים את המאבק לבעל משמעות. הם כיסו על הריקנות, חוסר הפעילות המוסרי והחרדה באמצעות דרישת עוד ועוד סחורות שניתן לקנותן בכסף. אלה שהיו אמידים ובטלים דיים הגיעו לנדודי שינה, מסיבות שהיו ברורות אפילו למחזאי בן זמנם. "נדודי שינה? - זו הסיבה: כיצד אתה חי? טיול לשוק ובחזרה מספיק כדי לעייף אותך. אחר כך אמבטיה חמה ונעימה. אוכל כאשר אתה מרגיש רעב. שינה? כל חיך הינם שינה".

זוהי גירסה חדשה של החיים האפשריים הטובים ביותר, שהיו מוכרים ליוונים פחות מאשר לנו באמריקה, שאת שיר הערש שרה לנו כלכלה של שפע שאינו מכוון למטרה הנכונה.

אך במאה הששית לא הורכב עדיין הכלוב מצופה הזהב: סורגיו עדיין נצנצו משום שהם טרם נסגרו והודקו בחוזקה. במשך המאה השביעית באיוניה נכנסו לשימוש שתי המצאות חדשות: מטבעות כסף - אשר הגיעו כנראה מאשור או מלידיה, והכתב האלפביתי. עידונים אלה של המספר והכתב היו כליה העיקריים של הנפש, למרות שבמקורם פותחו כסימנים נחוצים במסחר למרחקים ארוכים והנהלת חשבונות עסקית.

גם ללא קשר לנטייתן המסחרית היו ערי יוון חייבות לספוג השפעה, אפילו דרך צד שלישי, מהמסורת המוניציפאלית של האימפריות החיתיות, האשוריות והבבליות, וזאת מבלי להתחס לכתרים, לפני שהמדיים והפרסים צברו כוח. הסוג החדש של

התכנון שהופיע באיזור היה בעצם הסוג העתיק אותו ניתן למצוא בנהריים. משום שלא יהיה נכון לקרוא לתכנון זה "תכנון היפודמי", יהיה עלי להתבסס על מרטין (Roland Martin) (ר"ב) ולקרוא לו "מילטי", על שם מילטוס, נקודת המוצא העיקרית שלו.

קיים קשר הדוק בין התכנית המילטית והשיטתיות החדשה בענייני המסחר. תכנית זו לא היתה מוגבלת לאסיה הקטנה משום ש-קרין (Cryne), שנוסדה בין 624-630 לפנה"ס ב-לידיה, התפארה ברחובות ישרים היוצרים בהצטלבם זוויות ישרות. נאפולי ו-פאסטוס, שתי מושבות יווניות שהוקמו באיטליה במהלך המאה הששית, מראות תכנית המזכירה לוח שחמט. התכנון המילטי עשה שימוש בשני אלמנטים חדשים: רחובות ברוחב אחיד וגושי בנינים עירוניים בעלי מידות כמעט זהות. העיר עצמה היתה מורכבת מבנינים סטנדרטים כאלה: השטחים הפתוחים המלבניים, אשר שימשו עבור האגורה או המקדש, היו פשוט גושים "ריקים" מבנינים. אם רציפותו של הסדר הקבוע נשברה עקב המצאות גבעה או מפרץ, לא נעשה כל מאמץ להגיע להתאמה על ידי שינוי התכנית. התכנית כללה הבהרה של הפונקציות והתיחסות רצינית למידת הנוחיות: האגורה הועברה קרוב יותר לים, ליד מזח הספינות והמחסנים.

סדר גיאומטרי, שבעבר היה קיים רק בתכנית הכללית של העיר, חדר גם לתפיסות האדריכליות. מילטוס, באמצעות עבודתו של היפודאמוס, היתה מקורה של האגורה החדשה: מלבן קבוע המוקף בקיר חנויות משלושה צדדים לפחות. לא היה קל להתאים תכנית גיאומטרית לאתרים בעלי טופוגרפיה חריגה; אך היה לה יתרון משמעותי שגרם לקבלתה במאה הששית והפך אותה לאוניברסלית, במאה השלישית לפנה"ס: התכנית סיפקה שיטה פשוטה וצודקת של חלוקת הקרקע בערי המושבות החדשות שהוקמו.

תכונה זו לא היתה שייכת לתקופה או תרבות מסויימת. אם הארכיטקטים של אלכסנדר הגדול השתמשו בה בשבעים היסודות העירוניים שהניח, הרי שגם הרומאים עשו בה שימוש ביסודם את הישבים הקולוניאליים עבור אנשי הצבא שלהם; התכנית היתה בסיסית בבנית מחנותיהם הזמניים. שימוש מאוחר יותר נעשה בתכנון זה בבנית ערי חיל המצב (בסטידות) בדרום צרפת במהלך המאה ה-14 לספירה, וב-אירלנד במהלך המאה ה-17. מעבר לכך - על בסיס תכנית זו, עם כיכר פתוחה במרכז, הניחו הספרדים את יסודות הערים שהקימו ב"עולם החדש". נקודה אחרונה - אותו סוג של תכנית, שהיה כבר בשימוש באירופה המערבית במשך כאלפיים שנה, היה הבסיס לתכנון ערים והרחבתן בצפון אמריקה - החל מייסוד פילאדלפיה, ניו הייבן ו-סאוואנה (Savannah).

תכנית השבכה (gridiron) הסטנדרטית היתה בעצם חלק מהותי מארגז הכלים שלקח עימו המתיישב בקולוניות לשימוש מיידי. למתיישב היה רק זמן מועט ללמוד את מבנה הקרקע ואת משאבי האתר: על ידי הפיכת הסדר המרחבי לפשוט, הוא איפשר חלוקה מהירה ופחות או יותר שווה של החלקות לבנינים.

החולשה הבולטת של התכנון המילטי היתה חוסר ההתחשבות בפני השטח - המעיינות, הנהרות, קוי החוף וחורשות העצים - אשר רק הפך אותו לנערץ יותר, בספקו בסיס מינימלי של סדר באתר אותו לא היו המתיישבים מסוגלים לפתח, בינתיים, במידה מספקת. במשך הזמן הקצר ביותר שהתאפשר, הובא הכל תחת שליטה. סדר מינימלי זה לא רק יצר שוויון כללי; מעל הכל, הוא גרם לזרים להרגיש בבית, כמו התושבים הוותיקים ביותר. בעיר מסחר, המלאה תמיד במלחים וסוחרים זרים, היתה קלות ההתמצאות והזיהוי בבחינת נכס חשוב. אין פלא, אם כן, שאפילו אתונה השמרנית, כאשר היתה צריכה לבנות מחדש את הנמל, קראה להיפודמוס כדי שיתכנן אותו על פי התכנית המילטית.

כל זה היה יותר מאשר תרגיל מופשט בעריכת סקרי קרקע וחלוקתה, משום שהיה כאן קשר הדוק בין מחשבה למעשה; משום שבנוסף לקוי המתאר הכלליים, דרש מיקומם של האגורה, המזחים והמחסנים ידע מקצועי. כאשר עניינים שדרשו שיפוט בנושאים אלה הגיעו לפני מועצת העיר, אזי התכנסה המועצה על

קו המיים והגיעה להחלטה בו במקום. עם התבססות המנהג של תכנון העיר כולה כיחידה אחת, זכו אפילו הדלות בערי יוון החדשה בשטחים ציבוריים מתאימים עבור המבנים שתכננו. מיקומם של מבנים אלה במסגרת האסכלה הפר את המונוטוניות של סוג אחד של גוש בנינים אחיד החוזר לאורך כל העיר. לא המונוטוניות של התכנית עצמה, אלא העדרם, בתקופה מאוחרת יותר, של ההבדלים והדגשים הפונקציונליים, הוא שהוציא לצורה המלבנית שם רע, ללא כל סיבה, במהלך המאה ה-19.

לסדר הגיאומטרי אותו סיפקה התכנית המילטית היה שימוש נוסף: חלוקת העיר לשכונות מוגדרות, או לפחות הגדרת גבולות תוחמים נראים לעין. בתכנית החדשה של טוריום (Thurium - 443 לפנה"ס), שנוסדה בעזרת פריקלס כמחיה כלל-יוונית של השלמה עם הקהילות אותן עשקה אתונה, הקדימה ההשפעה המילטית את ההרגל ההלניסטי הרחב יותר ששייך לתקופה מאוחרת במקצת. טוריום חולקה על ידי ארבעה עורקים אורכיים ושלושה רחביים לעשר יחידות שכונתיות, כל אחת מהן אוכלסה על ידי אחד המרכיבים האתניים העיקריים בעיר; יחידה אחת הוקצתה לתושבים הקודמים של סיבאריס (Sybaris), אשר עבורם נבנתה העיר החדשה - אחרי שעירם הושמדה על ידי קרוטון (Croton) בשנת 510, ויחידה אחרת הוקצתה לבניני ציבור.

זוהי הדוגמה ההיסטורית הראשונה, לדעתי, של תכנון מוקדם ומוגדר של יחידת שכנות, למרות שיש עדויות קדומות למכביר בדבר קיומן של שכונות טבעיות, שהתגבשו מסביב למקדש או מזבח. מצד שני, אנו רואים כאן דוגמה מצערת למדי של העקרון, כיון שכמו החלוקה הקדומה יותר של נאוקראטיס לרובע יווני ורובע מצרי, גם כאן נעשתה הפרדה על רקע אתני-חברתי. עם גושי בנינים עצומים שכאלה לא היה ספק, כמו ב-פילאדלפיה של המאה ה-17, כי שיטה בקנה מידה קטן יותר - של סמטאות - חייבת להתפתח על מנת לאפשר מעבר מהיר להולך הרגל.

עם יישומה של תכנית האסכלה החלו הרחובות להתקיים בזכות עצמם, ולא כשטח לא בנוי שנוותר בתוך גיבוב לא מסודר של בנינים. אחרי שהרחובות זכו למידה זו של ניתוק, היה השלב הבא הבנת הצורך בהרחבתם, כדי לאפשר מעבר קבוצות אנשים גדולות, ללא כל לחץ מצד התחבורה על גלגלים. מערי המאה והאיניקה נותרו עדויות עצמאיות המראות על כך שרחובות רחבים ואפילו כבישים ראשיים לא היו תוצר לוואי של הכרכרות או העגלות. תהלוכות דתיות ומצעדים צבאיים היו זקוקים להם עוד קודם לכן. הרחבה כזו של הרחובות התרחשה בערים ההלניסטיות במאה השלישית לפנה"ס, למרות שאלה לא הושפעו מהשיטה הרומית של כיוון הרחובות הראשיים לפי רוחות השמיים. הצורך הצבאי היה כה ברור לבני אותה תקופה, עד שההיסטוריון פוליביוס (Polybius) הישווה את העיר ההלניסטית למחנה של לגיון רומי, עם שני רחובות ראשיים החוצים אותו בזווית ישרות.

אותה מגמה של סדר והמשכיות חזותית ניכרה גם באגורה. כתוצאה מכך החלה, בעיקר לאחר המאה הרביעית לפנה"ס, בניית סטוים - שורות עמודים או אכסדראות מקורות - לעתים כדי להגן על החנויות מהשמש, ופעמים אחרות לנוחיותו של הולך הרגל. צד אחד היה תחום על ידי קיר, ששימש כמשטח לצוירים, אותם אפשר עדיין לראות בערי אטרוריה, או בכתובות - המתעדות כיבושים, תרומות, חוקי העיר, או אפילו תורה פילוסופית, כמו בכתובת הנאה המופיעה על הקיר בסטו שב-קאפאדוקיה (Cappadocia - 200 לספירה) והמיועדת לקריאה על ידי העוברים ושבים.

מקורו של הסטו עצמו הוא בתקופה מוקדמת יותר; ניתן למצוא דוגמה מינואית לסטו עם חנויות בעורפו בסגנון "הלניסטי" אמיתי ב-האגיה טריאדה (Hagia Triada); סגנון שהפך למקובל בערים ההלניסטיות במסגרת המאמץ הכללי לשפר את הנוחות האורבנית. בצלו של הסטו התכנסו זנו מ-סיטיום (Zeno; Citium) ופילוסופים סטואים אחרים של המאה השלישית ותקופות מאוחרות יותר. הפילוסופיה של החוק האוניברסלי, הסדר הקבוע שאינו ניתן לשינוי והנאמנות הבלתי גמישה לחובה האזרחית - תהיה אשר תהיה - מתאימים מבחינה אידיאולוגית לאסתטיקה

החדשה של תכנית העיר, המבוססת באותה מידה על סדר בלתי משתנה.

ההמשכיות הצורנית שהושגה בדרך זו באגורה התפשטה, עם התפתחות העיר ההלניסטית, לחלקים אחרים של הזירה העירונית: השדרה הארוכה והמעבר המקומר והפתוח היו ביטויים לכך: לעתים בקובץ עמודים היוצרים נקודת ציון סופית לעין, ברחובות החוצים הגדולים ובאופנה, המזכירה במשהו את האובליסקים שאיפיינו את העיר בתקופת הבארוק. ניתן היה לראות מעברים מקומרים כאלה ב טורינו וב-בולוניה כבר במאה השלישית והשנייה לפנה"ס. מרכיב זה המשיך להיות אחת מההנאות האסתטיות הגדולות של העיר במזרח התיכון: אפילו המעברים המודרניים של טורינו, וזאת מבלי להתייחס לתקופת הרנסאנס המאוחר בגנואה, נחשבים למבחר היצירה של תכנון ערים, לא רק בשל השימוש שהם מאפשרים, אלא בשל חיצוניותם האצילית.

הרחוב בתכנית ההלניסטית שימש בתפקיד נוסף, שחזר על עצמו בתכנית האסכלה האמריקאית: הוא סיפק מנה מינימלית של שטח ציבורי פתוח - אם כי שומם - ברובעי המגורים שהיו בנויים בצפיפות יתר. כך מילא הרחוב את המשימה שמאוחר יותר הוטלה על הפארקים והגנים הציבוריים, למרות שהצרכים וקני המידה המאוחרים יותר היו שונים לחלוטין. אפילו בערים הלניסטיות מאוחרות יותר לא היו חצרות פתוחות בין הבתים ברובעי המגורים; לא ניתן היה למצוא מקבילה כלשהי לגנים הרחבים שנמתחו מאחורי טורי הבתים בצפון אירופה בימי הביניים. יתכן שהצורך באור ואויר, כמו גם בתנועה חופשית, גרם להרחבת הרחובות הראשיים. צורך זה חיזק את הדרישה שעלתה עקב השימוש המוגבר בכלי רכב על גלגלים ובאפריונים, כמו גם בגלל נוכחותם של המוני אדם בצפיפות שלא היתה קיימת בתקופות קודמות.

כבר בעיר האלכסנדרונית שונה הרחוב היווני הישן, שרוחבו היה כארבעה מטר: הרחוב שהיה מקובל ב-אלכסנדריה עצמה - כששה מטר - הפך להיות מידה מקובלת, בעוד הרחוב הראשי, "הרחוב המקודש", היה ברוחב של למעלה משלושים מטר; באותה תקופה היו אלה מידות עצומות. למעשה גדלה מידתם של כל המבנים העירוניים בתקופה ההלניסטית, כמו שניתן להיווכח במזבח פרגמון (Pergamon) שבברלין: היה זה חלק מהתרחבות כמותית כללית שהשפיעה הן על שטחה של העיר והן על גובה הבניינים. בניינים של שתיים ואפילו שלוש קומות, שלא היו ידועים מאז קנוסוס, החלו להראות שוב. עם הגידול במידה - כמו שקרה אחר כך עם "התנפחות" הכיפה - היה מסוגל בנין לשלוט על העיר מבלי להבנות בהכרח על גבעה; כך שהמקדשים הגדולים ובתי המשפט ניבנו על פני הקרקע, בתוך או ליד האגורה, ולא באזורים הגבוהים יותר.

אך בעוד צרכים אחרים באים על סיפוקם, אין להזניח את חשיבותה הגוברת של התעבורה בתכנית העיר. הסיבה לכך לא היתה רק העברת סחורות ומזון למספר אנשים גדול יותר, אלא גם דרישותיהם של צבאות הכיבוש הגדולים, שעתה לא היו רק כוח אזרחי מפוזר. עם התנועה המסודרת הופיעו גם שני מאפיינים ארכיטקטוניים אשר כמעט ולא היו מוכרים בעיר ההלנית: פרספקטיבה וצירים ארוכים. במקום לקבל נוף כולל של העיר על ידי כניסה אליה, הקפתה ועליה בשביל המפותל לאקרופוליס - בדרך זו ניתן היה לראות אותה מכל כיוון ובכל רמה - נתנה השדרה הרחבה תפיסה אחידה של העיר בחתך של רמה אחת. החזות החיצונית היתה אחידה ומתמשכת - שורות עמודים של בניינים בעלי גובה זהה: העמודים החוזרים על עצמם של חזיתות הבתים נמשכו לכל אורכה של השדרה, ויצרו אותו רושם אסתטי בכל נקודה לאורכה. על ידי התקדמות בשדרה ניתן היה לראות רק עוד, באותו סגנון.

ניתן היה לגשת למונומנטים ולמקדשים של האקרופוליס מזוויות רבות, על ידי תנועות מגוונות, כפי שניתן לגשת ליצירת פיסול - בראיה של רצף פרצופים ופרופילים. אך למבנה הציבור ההלניסטי ניתן היה לגשת רק דרך שדרה מרכזית; אפילו אם המבנה מהוה את סופה של השדרה, הרי שניתן להתבונן בו ממרחק נכבד: עם

ההתקרבות למבנה ניכר היה שינוי במידה, אך לא באיכות. בסוג זה של תכנון קיבלו היוונים מאפיין רומי, עוד בטרם כבשו הרומאים את יוון. מנקודת מבט של צורה מופשטת, קשה להבחין בין העיר ההלניסטית והעיר הרומית: ההבדלים ניכרים בתכנים החברתיים והעיוניים, שנוצרו בהשפעתם של מסורות והרגלים קודמים. כפי שציין ויכרלי, הערים החדשות אשר נבנו על ידי השליטים הסלאוקים (Seleucid) בנהריים - כמו דורה-אורופוס (Dura Europos) שעל נהר הפרת - היו סטנדרטים ליצוא: מעין פוליס בייצור המוני.

החיים העירוניים החלו ביוון כשיחה נלהבת והדרדרו למצב של תחרות גסה או מאבק פיס. תחת חילופי כובשים קיסריים ומלכותיים הפסיקה השיחה; "יעודו של העבד", אמר אוריפידס, "הוא לא להגיד את מחשבתו". כאן הגיע המאבק לסיומו. מה שנתר מהדרמה העירונית העתיקה היה חזיון בלבד, הצגה המבוימת לפני קהל פאסיבי, עם חריגים אנושיים מקצועניים, לולינים וגמדים שגזלו את המקום בו ישבו פעם אזרחים מכובדים. אין ספק שהיחס המספרי בין הצופים לשחקנים השתנה תחת שיטת המימשל החדשה: שינוי קיצוני זה ניכר בצורות שהיו בעיר. בפוליס הישנה היה לכל אזרח תפקיד משלו. ברשות החדשה קיבל האזרח הוראות וביצע את אשר הוטל עליו, בעוד שהעיסוק השלטוני הפעיל היה בידי מקצועניים, שפותו על ידי בצע כסף או עבדו תמורת שכר - לרוב שילוב של השניים - כמו במקרה של המוכסים הרומאים הידועים. אפילו במקומות בהם שפרו הרומאים על צורות השלטון העצמי, נהנו ממעמד זה רק משפחות האוליגרכיה המורשת.

כך חדלה העיר מלשמש כבמה, עליה היה לכל אחד תפקיד לשחק ומלים לדקלם: במקום זאת, היא הפכה למקום תצוגה הדור לכוח; רחובותיה הציגו בהתאם רק חזות דו מימדית ששימשה כמסיכה לשיטה הנלוזה של עושק וניצול. מה שאיפיין את תכנון הערים בעידן ההלניסטי לא היה שונה בהרבה מהשקרים החלקים והסילופים הערמומיים, הכלולים בהגדרת מקצועות יחסי הציבור או הפירסום בכלכלה האמריקאית של היום.

ניתן לעקוב אחר ההתאבנות האלגנטית של העיר ההלניסטית דרך מילטוס והקהילות העירוניות הקשורות איתה, ועד לערים שנכללו במסגרת מדינות ריכוזיות שונות, אשר בסופו של דבר שלטו באזור האגאי ובים התיכון: האבסולוטיזם של הסלאוקים, הפרגאמנים והפולומתאים. בסקירת התפתחות זו של הארכיטקטורה והאורבניות, אנו מוצאים את עצמנו אל מול אחת הסתירות המפתיעות ביותר של התפתחות האדם: חוסר ההרמוניה החוזר ונשנה, אם לא העימות החריף, שבין הסדר האסתטי והסדר המוסרי.

עם התפרדות החיים הפנימיים של הפוליס היוונית, הראתה החזות החיצונית של העיר דרגה גבוהה ביותר של סדר וליכוד פורמליים. ברור שהעיר ההלניסטית היתה נקיה יותר, ולעתים קרובות שגשה יותר מאשר העיר ההלנית. העיר ההלניסטית היתה מנוהלת בקפידה רבה יותר, אך לפחות במבט שטחי היתה יפה יותר. חלומו של מתכנן ערים מודרני אינו מבוסס על העיר של המאה הששית והחמישית, אלא על העיר של המאה השלישית לפנה"ס; לא עיר התרבות, אלא עיר המסחר והניצול הפוליטי; לא עיר של אנשים חופשיים, אלא עיר של כוח נועז ועושר גנדרני. אפילו פואטה (Marcel Poete) (ר"ב) שיבח את האורבניזם ההלניסטי כ"מודרני".

האם זוהי השתקפות של היחס בין האמנות והפוליטיקה בעיר ההלנית? במידה מסוימת, כן; משום שניכר כאן כשלון חלקי בהבנת ובהכוונת כוחות ההתפתחות האנושית. קשה להסתיר את החולשה של הארגון העירוני המוקדם, אך יתכן שצריך להביא תחת בקורת נוקבת דווקא את חלומו של מתכנן הערים הממוצע; משום שפעמים רבות מדי הקליפה הפיסית המושלמת היא הביטוי הסופי לאורגניזם אזרחי תשוש ומתוסכל.

אף עיר של המאה החמישית, אפילו אתונה של פריקלס, לא היתה מסוגלת לבזבז בחופשיות משאבים עצומים על ביצוע עבודות ציבוריות, כמו שהיה ביכולתן של האימפריות והמלכויות

העושקות והמאורגנות היטב, שנחו על בסיס כלכלי רחב יותר מבסיסה של עיר כלשהי. למרות שמדינות חדשות אלה בזבוזו מרץ אנושי ועושר כלכלי על אמנויות המלחמה, הן שלעתים קרובות הן הכתירו את הצלחתן בניהול כוח העבדות וצבירת השלל בפיזור כספים על עבודות צבוריות גדולות מסוגים רבים. שלטון דמוקרטי נוטה להיות שקול יותר בהוצאת כספים למטרות ציבוריות, משום שהאזרחים חשים כי הכסף שייך להם. שלטון עריץ יכול להרשות לעצמו להיות נדיב, משום שידיו חודרות בחופשיות לכיסיהם של אחרים. נדבנות קלה זו התבטאה בגידול במידות, כמו גם במסה של הבניה הציבורית, ובהנאה שברושם העצמי, אותו יצר הגודל החריג. הקולוסוס שברודס, אחד משבעת פלאי העולם העתיק - דמות מפוסלת ששלטה על המזרח - הינו עדות לכך. מה שמתבזבז בחופשיות כזו בתקופתנו על חלליות הופנה אז, כנראה עם גמול חזותי גדול יותר, לארכיטקטורה מונומנטלית במידה זהה, הריקה כמעט באותה מידה מיתרון כלשהו לאדם עצמו. בשני המקרים למד הכוח הפראנואידי להבין באופן הגיוני את ביטוי חוסר ההגיון שלו באמצעות הערצתו לאמנות ולמדע.

אם כן, העיר ההלניסטית הפכה למקום תצוגה בו הופגן לראוה כוחם של השליטים - שושלתיים או מסחריים - הן כדי לזכות בהערצה והן כדי לבדר את נתיניהם. השליטים החדשים סיפקו יופי כמרפא או כאמצעי הרגעה, על מנת לזרז את הגלדת הפצע העמוק שנגרם לעיר היוונית באובדן החירות הפוליטית והיצירתיות התרבותית המרשימה שלה. ככלל הציגה העיר חינניות, אשר גם אם לא השתוותה לדוגמאות הטובות ביותר של הסדר הארכיטקטוני ההלני, הרי שבכל זאת הגיעה לרמה כללית, אשר אתונה תחת פריקלס מעולם לא התקרבה אליה. אתונה עצמה לא סבלה מרווח זה: מלכי פרגאמין בעיקר היו נדיבים ביותר כלפיה. ארכיטקטים והמתכננים של העידן ההלניסטי ניצלו את ההזדמנויות שניצבו בפניהם. הם ניסו במתכוון להשיג אפקטים אסתטיים מרשימים לא רק בבנינים עצמם, אלא גם בקשר שבין הבנינים ובינם לאתר. ביצירת נוף חזותי ארוך ובלתי משתנה יצרה ההקטנה כביכול בגובה הבנינים, ככל שהיו רחוקים מנקודת מבטו של הצופה, מעין קסם של פרספקטיבה המסודרת באופן מתימטי. האם היה זה רק מקרה, שסדר אסתטי זה, אותו פגשנו בפעם הראשונה בדרכים העולות למקדש במצרים העתיקה ואותו נפגוש שוב באירופה של המאה ה-17, התקיים בקרב שליטים אבסולוטיים והשגחה ביורוקרטית בקנה מידה גדול? ביורוקרטים, בעצם מקצועם, מורגלים למונוטוניות. למלכי בית מדיצ'י, האפיפיור סיקסטוס החמישי, לואי ה-14 ו-נפוליאון השלישי יש קוים משותפים רבים עם עמיתיהם העתיקים. אך לכמה ממקורות האנרגיה של הסדר והכוח היו סיבות ומטרות שונות מאלה שהביאו במקור להמצאתם: זהו הלקח הישן של כלי הקיבול. אם כן, הסדר הנראה לעין של העיר ההלניסטית המשיך להיות גורם ממריץ לעיצוב אורבני עוד זמן רב לאחר שצוי המלוכה ופעולות הכיבוש השרירותיות הפסיקו להתקיים.

אם האחדות האסתטית העירונית, בקנה המידה ההלניסטי, היתה הישג אשר העריצות, עם התאמות משלה, העבירה לצורות שלטון אחרות, הרי שיש צורך להתעלם מההיפנוזה המסורתית שהישגי יוון הישרו על דורות של חוקרים, כדי להעריכה כהלכה. על מנת לעשות צדק לסדר זה, צריך לזכור שהעריצות עצמה היתה מכשיר אחד בתנועה גדולה יותר של הציויליזציה: רצונותיה השרירותיים, או אפילו אלה של סוכניה הביורוקרטיים, לא היו היחידים שקבעו את התכנית החדשה.

אימפריות מתפשטות אלה שברו את צרות האופק הקרתנית של החברות העירוניות המסורתיות באמצעים עיורים ומגושמים, בהתקדמן לקראת מטרות שרק שליטים בודדים, כדוגמת אסוקה (Asoka) או מרקוס אורליוס, הצליחו להביטן במלואן. גלי ההגירה הגדולים של אסירים, עבדים, פליטים ותושבים שהועברו ממקומם הרחיבו את הקשרים של ההתאגדות האנושית. באמצעות פעולות אלה יצרו קהילות שלא היה להן כל קשר אזרחי פנימי, לטובתן המשותפת, מעין קשר אנושי שהחליף את הפוליס בצורך זה. חלק גדול ממה שהיה קודם לכן ידע סודי ומקודש נספג בתוך היוזמות החילוניות של המדעים, ונפתח בפני כל מי שהיו לו היכולת והפנאי

לעסוק בו. במצב אנטי-אזרחי זה הנפש - המנותקת מאחריות פוליטית ומשוחררת מחובות צבאיות - התמקדה במרץ במשימותיה הפרטיות במידה שלא נראתה כמותה עד אז. העיר שיקפה בפקחות את ההסדר הזה בעצם הסדר החיצוני והאחדות שניכרו בה.

חוקרים רבים בתקופתנו מעריצים את התקופה ההלניסטית, לא פחות מהמלומדים הגרמנים שזיהו ביראת כבוד את חוסר הפשרות של אלכסנדר ושליטים אבסולוטים אחרים עם זה של מנהיגיהם ומצד שני השמיצו אחרים, כדוגמת דמוסתנס, שהיו נועזים מספיק כדי להתנגד להם, בהגדירם אותם כרגשניים מדי. כל דור נוטה להחמיא לחלק המסוים בעבר, בו הוא מוצא את השתקפות דימויו הוא. במובן זה, יוון בזמן שלטון הפרגאמנים קרובה יותר לתקופתנו מאשר יוון בתקופת סולון. כמו בימינו אנו, תקופה זו היתה עשירה במדע יותר מאשר בחוכמה. זו היתה תקופתם של אוקלידס (Euclid), ארכימדס, המתמטיקאים והפיסיקאים אשר התאוריות והניסויים בהם עסקו היוו את היסודות למבנה המדעי והטכני, אשר החל למעשה להבנות רק במאה השבע עשרה.

מעבר לכך, היתה זו תקופה של מארגנים וממיינים בכל תחומי החשיבה: מוחות אנציקלופדיים אלה התקבצו בספריה הגדולה באלכסנדריה. הידע עצמו, אשר בעבר היה מועבר באופן ישיר ממורה לתלמידו, הפך לנחלת הכלל בספריות ובמוזיאונים, משוחרר כמעט לחלוטין מהסדר המקודש שהיה קיים במקדש. אך הקשר המקורי שהיה קיים בין האקדמיה למקדש היה כה חזק, עד שכאשר פטולמי פילדלפוס ייסד את המוזיאון באלכסנדריה, הוא יצר אותו כחלק מהארמון, בתמיכת מענק מאוצר המדינה ובהנהלת כומר שמונה על ידי המלך.

ללא שיטה וסדר לא היה ביכולתו של אף אחד לנצל את ההון הכלכלי והאינטלקטואלי, אלמלא צדק ואהבה היו משנים את כל תכנית החלוקה. חוסר קיומו של שינוי קיצוני שכזה גרם לעיר לשפר את חייה העסוקים והמסודרים, אך המלאים חרדה וחוסר איוון, עם שלוחות אינטלקטואליות לכל כיוון אפשרי ואמנויות המשגשות בכל גוון מצבעי הקשת, בעוד השורשים האנושיים העמוקים יותר הולכים ומתייבשים. במושגים כמותיים היו שינויים אלה אכן עצומים ומרשימים בהיקפם. קנה המידה החדש הותאם גם לכוח הפוליטי, ליכולת האינטלקטואלית ולמשיכה האסתטית השטחית; אך הוא יצר ריקנות אישית וחברתית, אותה לא יכלו המספרים למלא.

התכונה הבולטת של העידן ההלניסטי היתה מונומנטליות. הרחבתה של זו, כפי שציין בצדק רולנד מרטין, היתה "מעשה הנסיך". זה היה הקשר המאחד את נסיונות תכנון הערים של שליטי המאה הששית עם אלה של ה"מושיעים" הפוליטיים של המאה השלישית, כפי שהגדירו את עצמם כמה מהקיסרים בתקופה זו. ניתן לומר ללא חוסר צדק או המעטה, כי העריצים החדשים שמרו על סוג יחודי של הונאת הציבור באמצעות סוגים חדשים של סממנים אסתטיים; ליתר דיוק, הם החיו את הסוג הישן, שהיה מוכר היטב במצרים, אשור ופרס. עצם מימדיהם של הפרויקטים הציבוריים, אשר סיפקו תעסוקה להמוני אדם, שימשו ככל הנראה להשקטת חוסר שביעות הרצון העממית. לקבלנים המדושנים ולפועלים הכחושים היתה מטרה משותפת. העיר ההלניסטית, על רשת הרחובות השיטתית, הבניה הבלתי פוסקת של עוד תאטראות ומבני ציבור, אספקת המים המשופרת - אשר לרוב הגיעה באמצעות צנורות מן הגבעות - העלתה את הרמה הפיסית הכללית של האוכלוסיה.

לא כדאי לזלזל בתוספות אלה או בחידושים הטריים בתכנון, אשר התבטאו בתנועות סחורות מהירה וחלקה מהנמל למחסנים הגדולים, והיוו היבט נוסף של הכוח הגובר של שליטי הארץ. כדי לפצות על התפשטות העיר, שבעטיה היה קשה עוד יותר להגיע לסביבה הכפרית המקיפה אותה, ניטעו עצים בתוך האזור הבנוי; נעשה אפילו שימוש בעצי פרחים לעיטור הרחובות. אופנה זו המשיכה בערים אירופאיות רבות עד עצם היום הזה. מה שאנו מכנים היום "רהיטי רחוב", היה במידה רבה המצאתה של העיר ההלניסטית.

בנוסף על כך, היה קיים גידול קבוע במספרם של המקדשים, המזבחות והמנחות המקודשות, הקשורים הן לחיים והן למתים. בכל מקום שימשו מצבות אלה כבתי נכות לזכרון ורגש, בציינם תשורות, נצחונות ונוכחות חולפת של הגדולה. סיכום מסעותיו של פאוסניאס ביוון לא היה רק בבחינת מדריך לבניינים החשובים של יוון; חשיבותו עולה בהיותו בעל ערך רב בחברה בה חלק גדול של האוכלוסיה לא נהג לקרוא ספרים כלשהם. הגדרתו של ויקטור הוגו לקתדרלה, אותה כינה "ספר האבן של האנושות", מתאימה עוד יותר לעיר הקדומה.

הקשר לתקופה המודרנית נובע פחות מפרטים אלה, ויותר מהחזות המשותפת של התרבות בעלת הכוח הריכוזי. הגידול בשטח הפתוח, שנוצר בעיקר עקב התרחבות האגורה, כמו גם הרחבת והארכת הרחובות, היקנה לעיר ההלניסטית חזות "מודרנית". הרחוב המקודש באלכסנדריה, שהוקמה בשנת 331 לפנה"ס, היה רחב פי חמש מהדרכים הרגילות, ואורכו היה מעל ששה קילומטר. תחת השפעה זו התפארה כל עיר, לפחות ברבעיה החדשים, במרכז או רחוב ראשי.

אין ספק שהעיר ההלניסטית ביצעה את הפונקציות המסחריות שלה ביעילות רבה יותר, או לפחות בצורה שיטתית יותר, מאשר העיר ההלנית. מעל לכל, העיר ההלניסטית היתה מרכז מסחרי. אך יתכן כי הפונקציה החשובה ביותר שלה היתה התפקוד כזירה להופעות מסיביות: כלי קיבול לצופים. תפיסת הצופה וההתייחסות לחייו כאל מחזה היתה חולשה כרונית של תפיסת התרבות של מעמד השפע הישן, שראה את עצמו כבלתי מתאים לעבודה, ואפילו פעולה קלה נחשבה כפחיתות כבוד עבורו. סטיה זו לא נוצרה בתרבות מנוונת כלשהי בתקופה מאוחרת יותר, משום שהיא באה לידי ביטוי בשיא פריחתה של החברה היוונית, לפני אפלטון. פיתאגוראס הישוע את החיים עצמם למשחקים הגדולים, "שם אחדים באו להתחרות לשם זכיה בפרסים ואחרים באו כדי למכור את מרכולתם, אך הטובים ביותר היו הצופים". בעיר ההלניסטית היה תפקידו של הצופה ראש וראשון: עניים ועשירים, אצילים ודלת העם, כולם היו עתה מאוחדים בתפקיד זה.

הבה ניקח בחשבון את סוג ה"זירה" העירונית הנחוצה לצורך הכרתו של פתולמי פילאדלפוס (Ptolemy Philadelphus), שליט טיפוס של תקופה זו. כדי להכין את המחזה היו דרושים 57,000 חיילי חיל רגלים, 23,000 פרשים, מספר עצום של מרכבות, אשר 400 מתוכן נשאו כלי כסף ו-800 הכילו בשמים; מרכבתו הענקית של סילנוס נמשכה על ידי 300 גברים, ומאחוריה נערכו מרכבות נוספות, שנמשכו על ידי אנטילופות, שוורים, יענים וזברות. איזה קרקס מאוחר יותר יכול להשתוות לדוגמא ראשונית זו? מצעד כזה לא יכול היה למצוא את דרכו ברחובות אתונה של המאה החמישית, גם אם היה מחולק למספר שלבים.

סביר להניח שהמצעד עצמו תפס יותר מקום מאשר כל אוכלוסית יוון כמה מאות שנים קודם לכן. התהלוכה היתה זקוקה למלוא רוחבן ואורכן של השדרות הראשיות, ששימשו כמסגרת לתצוגת הכוח, למרות שבדאי היה צורך באזורים נרחבים מחוץ לעיר כדי לארגן צבא כזה לצעדה בסך. קוי המיתאר העיקריים של העיר ההלניסטית צריכים להיות מובנים במושגים של תהלוכות כאלה - שהוצגו במיגוון צורות ולעתים קרובות למדי - ולא כתגובה לדרישות מעשיות. גודל מרשים היה מטרתם של השליט והמתכנן.

עם כינון סדר זה בעיר הגדולה, החלו לחקותו גם המרכזים הקטנים יותר. אנו יכולים ללמוד על תפוצתו וכלליותו של סדר זה מעיר קטנה ונידחת - פראינה - אשר באורח אירוני הוצאה מאלמוניותה בזכות נגישותה לאתי החפירה של הארכיאולוגים. גודלה הזעום והעדר חשיבות היסטורית כלשהי עושים אותה לדוגמא מושלמת לכך. כתוצאה ממיקומה באמצע הדרך בין ערי איוניה וערי פרגאמין, נמצאו בפראינה כל האלמנטים המשותפים, למעט גודל והרחבה.

אין ספק שהמבנה הפיסי של העיר ההלניסטית השתפר ככל שגדלו המיתקנים הטכנולוגיים. מעשהו רב החשיבות של ארכימדס - השמדת אניות האויב על ידי שימוש בשמש ובמראה כדי להצית את מפרשיהן - הינו סמל לסוג הפעילות הגאונית שהחלה לפעפ

בתרבות קלאסית דוהה זו, בעודה חוזרת על המיתוסים הישנים וממשיכה בתנועות הקדומות תוך ריקנות הולכת וגוברת במשך אלף שנים. אין כמעט ספק לגבי הריקנות וההבל בחיים אלה. הפוליס הישנה מתה. פחדים ונבואות קודרות התגברו על האדם באותו הרגע בו המדעים הפכו יותר מדויקים בשיטותיהם, וחלקים גדולים יותר של עולם הטבע נראו "תחת שליטה". ראינו את אותן פנטסיות שחורות מתפתחות בתנאים דומים בימינו אנו.

מתחת לפני השטח העירוני.

.3

הצורה החיצונית של העיר ההלניסטית לא הסגירה אפילו שמץ מהמתחולל מתחת לפני השטח של חייה. זאת משום שתנועה רוחנית, המנוגדת לכל ההנחות של הכוח המתורבת, החלה לצבור כוח החל מהמאה הששית. תנועה זו קמה בקרב מעמדות אותם הוציאה הפוליס הישנה מכלל האזרחים - נשים, עבדים וזרים - וזאת מבלי לכלול את אותם אזרחים ממורמרים ובלתי מרוצים. ככל שהחיים המשותפים של הפוליס, מלבד התצוגות המפוארות, הפכו ריקניים יותר - ואולי התצוגות עצמן היו הריקניות ביותר - החל להתפתח סוג חדש של חיים - פרטיים וחשאיים, במועדונים, אגודות יידיים, קבוצות קבורה ואחוות שונות. מעל לכל ניכרה התפתחות זו בהתכנסויות הסודיות לשם סגידה ל-בכחוס, אל היין והתירס, ו-אורפאוס (Orpheus), אל הנבל; מאוחר יותר נוספה גם אלילת המין והפוריות הפריגיית העתיקה - האדמה עצמה אשר מקורה היה בתקופות המטריאכליות הקדומות. רוב המועדונים הללו, לפי מחקרו של טארן (W.W. Tarn) (ר"ב), היו קטנים למדי, וחברות של יותר ממאה אנשים היתה חריגה. בדרך כלל התקבצו מסביב למקדש קטן; אחרי 200 לפנה"ס היו קיימות התאגדויות משפחתיות רבות, שהתכנסו כדי לשמר ולהמשיך את המסורת והמורשת המשפחתית. בעוד הפוליס הולכת ומתפרקת, יצרו מועדונים אלה מעין פוליס פרטית, ששרתה את צרכיהם של הזרים שהוצאו מהכלל, ולעתים גם את צרכי העבדים.

המזבחות והמקדשים הישנים, עם הטכסים שנערכו בהם באור יום וקרבנותיהם המגואלים בדם רב, לא התאימו לכתות חדשות אלה. דתות המסתורין, שבתחילה היו חסרות בית ונפגשו הרחק מהעיר, במדרונות ההרים המיוערים, הביאו בסופו של דבר לקיומה של צורה אורבנית חדשה, מעין אולם סגור, אשר החשיכה שבו הקבילה לחשיכת השאול, בו נולד בכחוס ושם חיפש אורפאוס את אורידיסה (Euridice). לא היה זה מקדש בהשגחתו של כוהן, אלא בית מפגש (בית-כנסת) שנבנה כדי להכיל קהל אנשים. אלה שעברו הטהרות והאמינו באל החדש הוכנסו בסוד המסתורין ונגאלו. מאמינים אלה יצרו פוליס חדשה, שהיתה אוניברסלית יותר מכל אימפריה אחרת, אך לא היתה "מן העולם הזה". לא משנה עד כמה יהיו חיי המאמינים קשים, עתה היתה להם הבטחה לחיים אמיתיים אשר מעבר למוות.

אם כך, נראה שהמשתתפים במסתורין הצליחו להמלט ממגבלות הפוליס העתיקה: כל אחד מהם מצא את עצמו משתתף בחברה רחבה יותר, אשר לא הכירה בגבולות הזמן והמקום. החוכמה הפוליטית אשר לא היתה גלויה אפילו לאזרחים החכמים ביותר של העיר העתיקה, ולא היתה ידועה לתוכידידס או אריסטוטלס, סוקרטס או אפלטון, הפכה להיות האמונה המגבשת של דתות המסתורין. המעמדות והקבוצות שנדחו על ידי הפוליס הפכו להיות מנהיגי החברה הגדולה. אך מלבד מקומות המפגש הפורמליים שלהם, כמו "היכל המסתורין" ב-אלאוסיס - ביתה של אחת הכתות החדשות - התקיימה הפוליס החדשה רק בנפש. אלה שחיפשו ישועה זנחו את העיר הגשמית; הם הפנו גבם לגוף המושחת והזמני של הפוליס, באמצעם רק את רגעי האקסטזה וההארה, שהיו שקולים לתקופת חיים של מפח נפש.

לאחר המאה הששית לפנה"ס החלה רוח חדשה זו להביע עצמה בכל מקום, בדתות ופילוסופיות חדשות בסין, הודו, פרס, המזרח הקרוב ובמערב. מאפייניהן האינדיבידואליים היו שונים, אך הרעיונות גילו התפתחות מהתפיסות הבסיסיות של הציוליליזציה:

הדגשים החזקים על כוח והטבות חומריות, קבלת המעמד, הדרגה והעיסוק המקצועי כקטגוריות נצחיות, חוסר הצדק, השנאה, העוינות, האלימות וההרס התמידיים של מוסדות המעמד השולט. אך אלה שניסו להפוך את קטביהם של חיי הציויליזיה לא היו יכולים לעשות זאת, ובכל זאת נשארו בעיר שהיתה כלי הקיבול המקורי והמאיץ הראשי לכוחות הרסניים אלה. על מנת להשיג חיים חדשים, היה על המאמינים בחזיון החדש לעזוב את העיר. היה עליהם לייסד לעצמם מקום בגבעות הרחוקות, או באזורים הבלתי מיושבים. במידה והחליטו להשאר בעיר, היה עליהם להמשיך לחיות במסגרת חברה סודית וחבויה על מנת לשרוד. ניתן לפרש את התנועה שהביאה ליסודן של דתות חדשות אלה כמחאה עמוקה כנגד הציויליזיה עצמה: כנגד התאוה לכוח ועושר, ההתרחבות והשפע החומריים, התנוונות החיים בשמשם לשירות הגוף בלבד, הרס הספונטניות באמצעות שיגרה ריקה מתוכן, וחלוקה מעוותת של הטוב שבחיים על ידי המיעוט השולט. תהליך זה החל זמן רב לפני המאה הששית, משום שריקנותה של הציויליזציה, לה לא היו מטרות אחרות מלבד קיומה העצמי, היתה קיימת זמן רב קודם לכן: הבל הבלים, הכל הבל תחת השמש. הרוח שפעמה בדתות החדשות באה לידי ביטוי כבר בטבלה האשורית של אוטנפישתים, בן דמותו של נוח התנ"כי: הנח את רכושך, חפש את חייך:

הזם (טובין) גשמיים ושמור על נפשך בחיים.

כיון שלאחוות ולקבוצות הדתיות החדשות לא היה כל חלק בעיר, והם לא היו יכולים לשמור בבטחה על רכושם או על העיר עצמה, הם נאלצו, כפיצוי, להפוך את נפשותיהם לאובייקט העיקרי שלהם, ולקבל מהעיר רק את המעט שהיה נחוץ על מנת לשרת את הכת בה היו חברים. הפוליס, שעתה התכווצה למימדי כנסיה, התפשטה אל מחוץ לחומות העיר בזכות הפיזור הגדול של מהגרים, פליטים ומתיישבים חדשים.

מאות שנים עברו לפני שהדתות החדשות הצליחו להתגבר על התכחשותן המקורית לעיר ולעבודותיה. זמן רב עוד יותר חיב לעבור בטרם הם ינסו, אפילו תאורטית, להתגבר על הקיום המקביל בין הגוף והנפש, בין העיר הגשמית והעיר האלוהית; דו קיום זה היה יסודן של ההתכחשות להתגלמות הציויליזציה ושל המערכת המיוחדת של הישועה בדתות אלה.

אם כך, לפני שדתות המסתורין הותירו את חותמן על העיר, השתנתה זירת הארועים. רומא כבשה את ערי הכיבוש ההלניסטיות, והתגברה על הערים החופשיות או החופשיות-למחצה של אזורי הים התיכון והים האגאי. בעולם הרומי התפתחו עקרונות העיר ההלניסטית עוד יותר, והתערבו באלמנטים אורבניים אחרים, אשר מוצאם היה בצורות עירוניות רחוקות יותר באפריקה ובאסיה. תרבות יוון השרירית והמחשבתית פינתה את מקומה לתרבות הפאר והשפע של רומא: המזון הדל של אטיקה הוחלף במשתים וסעודות יומיומיים מפוארים; את כל אשר היה חסר ליוונים בימים ההלניסטיים הטובים ביותר, השלימו הרומאים על ידי שפע חונק. את כל אשר היה ליוונים בשפע - כישורי האלתור והיצירתיות הספונטנית - איכויות שנראו בדמות המידות הקטנות של האפיגרמות, במצבות הקברים ובמקדשים, הרומאים לא היו מסוגלים להראות, לפחות לא לאחר מות הרפובליקה, מלבד על ידי חיקוי המוני וזול.